

Kutadgu Bilig'deki Bazı İnanç ve İbadetle ilgili Terimlerin Türkiye Türkçesi Ağızlarına Yansımaları^a

Sunay Deniz^b

Özet

Eski Türk inancıyla önemli ölçüde örtüşen İslamiyetin Türkler tarafından benimsenmesi, kabulü ve yaygınlaşmasıyla yeni bir döneme geçilmiştir. İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar Devleti döneminde resmen başlayan İslamlaşma hareketi ile İslami Türk Edebiyatının ilk eserleri verilmeye başlanmıştır. Bunlardan ilki ve en kapsamlısı Kutadgu Bilig'dir. Yusuf Has Hacıp'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig Tavgaç Buğra Han'a sunulmuş ve büyük ilgi görmüştür. Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınmış bu dinî eserin kıymeti Türkler arasında günümüze kadar ulaşmıştır. Yeni din; yaşayışta, kültürde, edebiyatta, dilde, inançta, ibadette, alfabeyle varana kadar her alanda birçok yeniliği de beraberinde getirmiş ve bu durum dönem eserlerine de belirgin bir şekilde yansımıştır. Eserde geçen inanç ve ibadetle ilgili sözcüklerin bir kısmı bugün Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de kullanılan inanç ve ibadet kavram alanıyla ilgili bazı sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki görüntüleri araştırılmıştır. Eserde ele alınan sözcüklerin Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'nde yer alıp almadıkları, varsa türevleri, yapıları, ses ve anlam değişimleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Karahanlı Türkçesi
Ağızlar
İnanç ve ibadetle ilgili terimler
Kutadgu Bilig

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 19.01.2024
Yayın Tarihi: 27.03.2024
Doi: 10.18026/cbayarsos.1421619

Reflections of Some Terms Related to Belief and Worship in Kutadgu Bilig on Turkish Dialects of Turkey

Abstract

A new period began with the adoption, acceptance and spread of Islam by the Turks, which significantly overlapped with the old Turkish beliefs. With the Islamization movement that officially started during the Karakhanids State, the first Muslim Turkish state, the first works of Islamic Turkish Literature began to be given. The first and most comprehensive of these is Kutadgu Bilig. Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hacıp, was presented to Tavgaç Buğra Khan and attracted great attention. The value of this religious work, written in Karakhanid Turkish, has survived among Turks until today. The new religion brought with it many innovations in life, culture, literature, language, belief, worship and alphabet, and this was reflected in the works of the period. Some of the words related to belief and worship in the work are used in Anatolian dialects today. In this study, the images of some words related to the concept of belief and worship used in Kutadgu Bilig in the dialects of Turkish dialects of Turkey were investigated. It is analyzed whether the words in the work are included in the Turkish Folk Dialect Compilation Dictionary, and if so, their derivations, structures, sound and meaning changes.

Keywords

Karakhanid Turkish
Dialects
Terms related to belief and
worship
Kutadgu Bilig

About Article

Received: 19.01.2024
Published: 27.03.2024
Doi: 10.18026/cbayarsos.1421619

^a Bu çalışma 26-29 Aralık 2023 tarihlerinde "Ankara International Congress On Scientific Research-IX" da sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş şeklidir.

^b Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0001-8169-4806, sddeniz1@gmail.com

Giriş

Türklerin, eski Türk inancıyla büyük benzerlik gösteren İslamiyetle ilk teması 7. yüzyılda başlamışsa da birtakım sebeplerle Müslüman olmaları gecikmiş ve bu süreç Karahanlılar dönemine kadar devam etmiştir. Karahanlı Türk Devletinin kuruluşu ile beraber İslamiyetin Türkler arasında yayılması daha da hızlanmıştır. *“İslamiyetin Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han tarafından kabul edilmesi ile İslamiyeti devletin resmî dini kabul eden Karahanlı Devleti, bu devir Orta Asya Türklüğünün en büyük ve en kültürlü devleti seviyesine yükselmiştir. Satuk Buğra Han Abbasi Halifesinin ülkesindeki bir isyanı bastırmak için kendisinden yardım istemesi üzerine, onun yardımına koşmuş ve bu esnada İslam dinini kabul etmiştir. Bu olaydan sonra Türkler büyük kitleler hâlinde İslamiyete intisap etmişlerdir”*(Üstüner, 2017, s. 106). Türkler arasında bu dinin yayılması; inanç, ibadet, sosyo-kültürel hayat, yaşam biçimi, mimari, dil, edebiyat gibi birçok alanda değişmeyi de beraberinde getirmiştir. Günay ve Güngör *“Karahanlılar döneminde eski Türk kültürü ve medeniyeti ile İslam kültürü ve medeniyetinin ve onun özellikle İran ve Arap unsurlarının karışıp kaynaşmasını, sosyo-kültürel hayatın hemen her alanında gözlemek mümkündür. Böylece, Karahanlılar döneminde, Türk-İslam kültürü ve medeniyetinin temelleri atıldığı gibi İslam medeniyeti içerisinde Arap ve İran unsurunun yanı sıra Türk unsuru da ağırlığını hissettirerek kendini göstermeye başlamıştır. Nitekim bu dönemden itibaren Türkistan'da çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastane ve benzeri dini-sosyal müessese yapıldı.”*(Günay, Güngör, 2015, s. 315) diye ifade eder.

İslami Türk Edebiyatının ilk ve en kapsamlı eseri Karahanlı Türkçesiyle yazılmış Kutadgu Bilig'dir. Yusuf Has Hacıp tarafından 1069-1070 yıllarında tamamlanmış ve Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Kara Han'a sunulmuştur. *“Mesnevi tarzında yazılan eser 6645 beyitten oluşan bir siyasetnamedir. Eserde işlenen temel konular; bilgi, dil, iyilik, adalet, doğruluk, bilgelik, alçak gönüllülük gibi ideal bir insanda olması gereken özelliklerdir. Eserde yer alan söz varlığı bakımından yabancı dillerin etkisi, daha sonraki yıllarda yazılmış olan eserlerle mukayese edilirse, yok denecek kadar azdır.”*(Üstüner, 2017, s. 124-126-127).

Yeni dinin Türkler arasında benimsenmesi ve yayılması sırasında ortaya çıkan terim ihtiyacının Kutadgu Bilig'de çoğunlukla Türkçe kökenli sözcüklerle karşılandığı görülür. *“Karahanlı Türkçesinin söz varlığını yansıtan Kutadgu Bilig'de, İslami Türk Edebiyatının ilk eseri olduğu hâlde, dinî terimler büyük oranda Türkçe sözcüklerle karşılanmıştır.”* (Deniz, 2019, s. 8).

Eserde *“alkış, arınmak, arıtmak, azıtmak, bağışlamak, bayat, kul, kulluk, mengü, oqıçı, öğdi, savçı, tanıklık, tapınmak, tapuğ, teltük, törimek, törütmek, uğan, yalavaç, yarlıg, yarlıkamaç, yazuk, yükünmek”* gibi pek çok inanç ve ibadetle ilgili terim mevcuttur. Bu sözcüklerin tamamının Türkçe kökenli olması, eserin yazıldığı dönemde Türkçeye verilen önem açısından takdire şayandır. Bu sözcüklerin yüzyılları aşarak günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarına kadar uzandıkları ve hâlâ kullanıldıkları görülmektedir.

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'deki (KB) inanç ve ibadet kavram alanıyla ilgili sözcükler ele alınmıştır. Çalışmaya konu olan bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki görüntülerine bakılmış ve bunun için *“Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü”*(DS) kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında hâlâ yaşayan Kutadgu Bilig'deki bu terimlerden her biri eserden alınan örnek cümlelerle tanımlanmış, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki anlamları, varsa türevleri ve yapıları, ses ve anlam değişiklikleri incelenmiştir.

Kutadgu Bilig'de geçen ve bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan inanç ve ibadetle ilgili dinî terimler şunlardır:

Alkış: (< alka- ~ (*alkı- 'övmek') + ş) (Gülensoy, 2018, s. 23) Övgü, dua.

"Yana ma ay ilig ata alkışı / Oğulka tegir ol sevinci tuşı"(Bir de ey hükümdar, çocuk ne kadar babasının rızasını alırsa, o kadar onun duasına nail olur.). *"Kişi edgü atın kör alkış bulur/Atıkmış isiz ölse karşı bulur"*(Bak insan iyi adı ile alkışlanır, adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır.) (Arat, 2007, s. 197-40; Arat, 2003, s. 137- 29).

DS'de: Alkış (alhış): Hayır, dua, iyi dilek: *"Oğlum sözümü tut, alkışımı al."*; alkış etmek (alkış vermek): Dua etmek, iyi dileklerde bulunmak: *"Ben sana alkış ederim."* biçiminde Afyon Karahisar, İzmir, Manisa, Tokat, Sivas, Mersin, İçel, Kars, Konya, Adana, Gümüşhane, Maraş ve Yozgat'ın bazı bölgelerinde kullanılmaktadır.(DS, s. 223). Sözcükteki /k/ sesi Anadolu ağızlarında /h/ sesine dönüşmüş ve anlamında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Arınmak: (< arı+n-mak) Temizlenmek.

"Apa uçmak içre yidi kör evin/Arınğu kılındı bu dünya evin"(Âdem cennet içinde buğday tanesi yedi, bu dünya evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı) (Arat, 2007, s. 354; Arat, 2003, s. 257).

DS'de: Arınmak (arınmak, arılanmak, arınma): 1. Temizlenmek, yıkanmak; 2. Sıyrılmak, kurtulmak, temize çıkmak; 3. İçini temizlemek, kötü huylardan kurtulmak; 4. Arlanmak, utanmak. Sözcük içini temizlemek, kötü huylardan kurtulmak anlamında Isparta ve Kars'ın bazı bölgelerinde kullanılmaktadır. *"Ahmet babasının tesiri ile arındı."* (DS, s. 321-322). Sözcüğün mastar eki /k/ sesi Kars ağızında /h/ sesine dönüşmüştür. Sözcüğün 'temizlenmek' anlamının yanı sıra anlam genişlemesi yaşadığı açıktır.

Arıtmak: (< arı+t-mak) Temizlemek, temizletmek.

"Yava kılma emdi bu kalmış künün / Özüñdin arıtğıl yazuğun münün"(Kalan ömrünü artık boşuna geçirme, kendini günah ve kusurlardan temizle.); *"Arırlık tilese arıtğıl boğuz /Arıtsa boğuz boldı aşğın öğüz"*(Temizlik istersen boğazından geçen helal lokma olsun, böyle yapan insanın elde edeceği nimetler nehirler gibi bol ve devamlı olur.) (Arat, 2007 s. 161-532; Arat, 2003 s. 112-384).

DS'de: Arıtmak(I): 1. Temizlemek; 2. Seyrekleştirmek; 3. Safılaştırmak. Temizlemek manasında Afyon Karahisar, Uşak, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Bolu, Sinop, Samsun, Tokat, Giresun gibi Türkiye'nin birçok bölge ağızında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.(DS, s. 318-319). Sözcük ağızlarda anlam genişlemesi yoluyla anlam alanını genişletmiştir.

Azıtmak: (< az-(ı)t-mak) Azıtmak, yoldan çıkarmak.

"Hava nefis bile kör yağı ol uluğ/Bu iki azıtur tapuğcı kuluğ"(Din hevesin ve nefsin en büyük düşmanıdır, bu ikisi ibadet etmek isteyen kulu yolundan şaşırır.) (Arat, 2007, s. 338; Arat, 2003, s. 245).

DS'de: Azdırmak, azdırmağ [azdurmak, azılamak (II), azıtmağ, azıtmak]: 1. Birisini, bir başkası aleyhine kışkırtmak; 2. Yoldan çıkartmak, şımartmak, yoldan çıkmak, sapıtmak; 3. Kızdırmak; 4. Başboş bırakmak, baştan savmak, şaşırtıp ortada bırakmak; 5. Yolu şaşırmak, şaşırtmak biçiminde Isparta, Burdur, Denizli, Bursa, Uşak, Tokat, Amasya, Ordu, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Artvin, Iğdır, Kars, Diyarbakır, Gaziantep, Hatay, Sivas, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Konya, İçel, Antalya, Muğla, Kerkük, Kıbrıs, Düzce, Aydın, İzmir, Çanakkale, Urfa, Maraş, Afyon Karahisar, Balıkesir, Kastamonu, Çorum, Samsun, Erzurum, Erzincan, Elazığ,

Ankara, Kırşehir, Kayseri ağzlarında kullanılır ve sözcüğün azgaşmak, azgıntı, azgun (DS, s. 437-438) gibi türevleri de bulunmaktadır. Ağzılarda sözcük, farklı anlamlarıyla birlikte Kutadgu Bilig’de verilen anlamıyla da kullanılmaktadır ve /k/ sesi /h/ sesine dönüşmüştür.

Bağışlamak: (bağış + la -mak) Bağışlamak.

“*Seninde adın yok sığınğı idim / Yazukum bağışla yölegil kutun*”(Senden başka sığınacak Rabbim yok, günahımı bağışla ve saadet yolunda beni destekle.); “*Tözü yarlıkağıl kamuğ mü’minü / Yazukum olarka bağışla arığ*” (Bütün müminleri affet, onların hürmetine bütün günahlarımı bağışla.) (Arat, 2007, s. 511-643; Arat, 2003, s. 370-467).

DS’de: Bağışdamağ: Bağışlamak biçiminde Bayburt ve Kars (DS, s. 480) ağzında kullanılmaktadır. Sözcüğün mastar eki /k/ ağzılarda /h/ sesine dönüşmüştür ve sözcüğün anlamında da bir değişim söz konusu değildir.

Bayat: (< baya ‘az önce’ + t) (Gülensoy, 2018, s. 70) Kadim (Tanrı)

“*Bayat atı birle sözüğ başladım/Törütgen igidgen keçürgen idim*”(Yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabbim olan Tanrı’nın adı ile söze başladım); “*Bayatka şükür kıldı öğdi öküş/Ayur ay idim sen bağırsak küsüş*”(Tanrı’ya şükür etti onu çok övdü ve dedi: Ey Rabbim sen merhametli ve azizsin.) (Arat, 2007, s. 17-120; Arat, 2003, s. 12-85).

DS’de: Bayat: Devletli anlamında Denizli ve İzmir (DS, s. 578) ağzında kullanılmaktadır.

Ƙul: Kul, köle.

“*Tapuğsuz kulun men yazukum öküş/Özüñ fazlı birle keçür ay küsüş*”(Ben âsî bir kulunum, günahım çoktur; Ey aziz Tanrı, beni kendi fazlın ve keremin ile affet.); “*Kamuğ edgülik tegdi sindin maña/Tapuğsuz kulun men yazukluğ saña*”(Bana bütün iyilik senden geldi, ben senin günahkâr ve kusurlu bir kulunum.) (Arat, 2007, s. 54-120; Arat, 2003, s. 39-85).

DS’de: Gul(II): Kul anlamında Samsun’da (DS, s. 2190) kullanılmaktadır. Sözcük başındaki /k/ sesi ağzılarda /g/ sesine dönüşmüştür. Sözcük eserdeki anlamıyla bugün ağzılarda kullanılmaya devam etmektedir.

Ƙulluğ: (Ƙul+luk) Kulluk.

“*Örü tartğıl özni üyüktin Ƙutul/Özüñ kulluğın sen tapuğ birle yul*”(Kendini yukarı çek bataklıktan kurtul, ibadet ile kulluk vazifelerini yerine getir.); “*Tapuğ Ƙıl bayatka bu ol kulluğın/Tapındım tiyü sen unitma ukuş*”(İbadet kıl, Tanrı’ya kulluğun budur, fakat ibadet kıldım diye idrâkini kaybetme.) (Arat, 2007, s. 317-330; Arat, 2003, s. 227-239).

DS’de: Gulluk(II) (gulluğ): Kulluk, hizmet, ikram anlamında Kars ve Iğdır (DS, s. 2192) ağzlarında kullanılmaktadır. Sözcük başındaki /k/ sesi Kars ve Iğdır ağzlarında /g/ sesine ve sözcük sonundaki /k/ sesi de /h/ sesine dönüşmüştür. Sözcük eserdeki anlamına benzer anlamda bugün ağzılarda kullanılmaktadır.

Mengü: (men + gü) Sonsuz, ebedi.

“*Ay erklig uğan mengü mungsuz bayat/Yaramaz seningdin adınka bu at*”. (Ey kuvvetli, kadir, ebedi ve müstagni Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.); “*Ay muşsuz idim menü tutçı tirig/Ölümke törüttün bu sansız tirig*”(Ey ebedi, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabbim, bu sayısız canlıları ölüm için yarattın.) (Arat, 2007, s. 17-52; Arat, 2003, s. 12-37).

DS'de: Bengutaş (bekgütaş, bengü): Anıt biçiminde Kocaeli, İzmir ve Kırım göçmen (DS, s. 628) ağızında kullanılmaktadır. Ağızlarda kelime başı m/b değişimi söz konusu iken anlamında ise büyük bir değişiklik söz konusu değildir.

Okıçı: (< 'ok'+ ı- 'belirtmek, davet etmek, çağırarak, okumak'- çı) (Gülensoy, 2018, s. 501) Davetçi.

"Okıçı ol erdi bayattın saña/Sen ötrü köni yolka kirdiñ toña"(O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçi idi, etrafa ışık saçtı ve seni aydınlattı.) (Arat, 2007, s. 20; Arat, 2003, s. 14).

DS'de: Okucu (okuntucu, okuyucu, okuyucu): Düğüne çağrı yapan kimse; okumak: Düğün, mevlit vb. yerlere çağırarak anlamında İzmir, Eskişehir, Sakarya, Kastamonu, Sinop, Ordu, Sivas, İçel, Antalya, Isparta, Denizli, Erzurum, Niğde, Adana, Balıkesir, Gümüşhane, Gaziantep, Ankara, Kayseri (DS, s. 3277-3278) ağızlarında kullanılmaktadır.

Ögdi: (< ög- -di 'kip eki') (Gülensoy, 2007, s. 650) Alkış, sena.

"Hamd-u sipas-ü minnet ve öküş ögdi Teñri 'azze ve celleka kim uluğluk idisi tükel kudretliğ padişah turur"(Hamd, şükür, minnet ve sonsuz medih o büyüklük sahibi ve tam kudretli padişah olan Tanrı azze ve celleye mahsustur.); *"Uğan bir bayat ol kamuğda ozal/Öküş hamd-u ögdi anar ok seza"*(Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve sena da ancak ona layıktır.)(Arat, 2007, s. 1-4; Arat, 2003, s. 1-3).

DS'de: Ögmek (I): Kılmak (namaz): *"Bacı kuşluk namazını öğer."* biçiminde Erzincan'nın Kemah ve çevresinde (DS, s. 3318) kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında 'ögdü' biçiminde bulunmayan ancak 'öğ' şeklinde bulunan sözcükteki /g/ sesi Erzincan ağızında yumuşayarak /ğ/ye dönüşmüştür.

Savcı: (< sav +çı) Elçi, peygamber.

"Sevüg savcı ıdtı bağırsak ıdi/Buğunda talusı kişide keđi"(Esirgeyen Rabbim halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili peygamberi gönderdi); *"Başı erdi öñdün kamuğ başçıka/Kiđin boldı tamğa kamuğ savçıka"*(O bütün rehberlerin önünde baş idi, sonra da bütün resullerin hatemi oldu.) (Arat, 2007, s. 20-21; Arat, 2003, s. 14-15).

DS'de: Savcı: Sözcü, mektupçu anlamında Ordu (DS, s. 3555) ağızında kullanılmaktadır.

Tanuıklık: (tanu - k + luğ) Tanıklık, şahitlik.

"Kamuğ tepreniğli bu sansız kalın /Tanuıklık birür bir bayatığ tilin"(Bütün canlılar bütün bu sayısız mevcudat Tanrı'nın birliğine dil ile şehadet getirir.); *"Könülüg bezedi yaruıklık bile/Tilimni bezedi tanuıklık bile"*(Gönlümü aydınlık ile süsledi, dilimi kelime-i şehadet ile bezedi) (Arat, 2007, s. 120-53; Arat, 2003, s. 85-38).

DS'de: Danık: Şahit, tanık anlamında Isparta, İzmir, Ordu, Erzincan ve Gaziantep (DS, s. 1361) ağızlarında kullanılmaktadır.

Tapınmak: (tap - (ı)n - mağ) Tapınmak, hizmette bulunmak.

"Tapuğka negü teg mansa bolur/Tapındım tiyü bilse müflis kalur"(İbadete nasıl inansan da olur, insan ibadet etmiş olduğunu kabul ederse bütün yaptıkları boşa gider.); *"Saña tapnur erdi meniñ bu özüm/munuğı ecel tutdı kesti sözüm"*(Ben sana bütün bu varlığım ile tapınıyordum, işte ecel geldi, sözümü kesti.)(Arat, 2007, s. 402-132; Arat, 2003, s. 132-402).

DS'de: Dapmak: Tapmak. Tap- köküne bağlı olarak DS'de tapşırmaq (IV) 1. Aktarmak, ısmarlamak; 2. Uyarmak; 3. Bildirmek; 4. Yalvarmak (*Tanrı'ya tapşırım.*); Tapıncak (II): Tapınak gibi türevler de bulunur. Sözcükler Gaziantep, Isparta, Manisa ve Kars (DS, s. 1316-3831) ağzlarında kullanılmaktadır. Sözcük başındaki sert ünsüz /t/ sesi ağzılarda tonlularak /d/ye dönüşmüştür.

Tapuğ: (tap – (u)g) Hizmet, ibadet.

“Tapuğka kelip kut kapuğda turur/Kapuğda turuğlı tapuğda turur”(Saadet hizmet için gelmiş kapıda durur, kapıda duran kulluk için durur.); *“Tapuğka irig bol bayatka tapın/Yazuğtın yırağ tur özüñni sakın”*(İbadette gayretli ol, Tanrı'ya kulluk et, günahdan uzak dur, kendini koru.)(Arat, 2007, s. 27-150; Arat, 2003, s. 19-105).

DS'de: Tapuk (II): Boyun eğme, gönül verme.(*Türkler doğruluğa tapuktur.*). Ayrıca Tapı(II):Tapınılan şey anlamında Eskişehir, İzmir, Mersin, İçel (DS, s. 3826-3832) ağzlarında kullanılır. Sözcük sonundaki /ğ/ sesi ağzılarda /k/ye dönüşmüştür. Tap- köküne bağlı olarak da 'tapı' şeklinde bir sözcük türetilmiştir.

Teltük: Günahkâr.

“Könülçe yoriğli ay teltük müne/Aytğay seniñdin bayat bir küne”(Ey kendi arzusuna göre hareket eden günahkâr ve mâyûp insan, bir gün Tanrı bunun hesabını senden soracaktır.)(Arat, 2007, s. 525; Arat, 2003, s. 380).

DS'de: Teltük (VI): Ayıp anlamında Tokat (DS, s. 3875) ağzında kullanılmaktadır.

Törimek: Yaratılmak, türemek, meydana gelmek.

“Törütülmiş erdiñ törügli ölür/Törügli ölür ol törütgen kalur”(Sen yaratılmış idin her yaratılan ölür; yaratılan ölür ama yaratan kalır.); *“Törümiş neñ erse yoğalğı turur/Törüğüli halik ne kolsa kılur”*(Yoktan var olan her şey tekrar yok olacaktır, yaratan Tanrı ne isterse onu yapar) (Arat, 2007, s. 141-83; Arat, 2003, s. 99-61).

DS'de: Töremek (tölemek, türemek): 1. Büyüme; 2. Çoğalmak anlamında Kayseri, Amasya, Bayburt, Gümüşhane, Erzurum, Van, Elazığ, Maraş, Gaziantep, Malatya, Sivas, Yozgat, ve Adana (DS, s. 3985) ağzlarında kullanılmaktadır.

Törütmek: (törü – t - mek) Yaratmak.

“Törüttün igdiñ beğüttün mini/Seniñ fazlıñ erdi bilir men munı”(Yarattın, yetiştirdin ve beni büyüttün, biliyorum ki bu senin fazıl ve kereminle oldu); *“Ayur ay idim sen törüttün tözüğ/Yimi birle igdiñ sen sansız özüğ”*(Ey Rabbim sen her şeyi yarattın, sayısız mahlûkların rızkını ihsan edersin dedi.)(Arat, 2007, s. 132-143; Arat, 2003, s. 93-100).

DS'de: Dürütme: Yetiştirmek, büyütme, meydana getirmek anlamında Konya (DS, s. 1638) ağzında kullanılmaktadır.

Uğan: (u- (gücü yetmek, muktedir olmak) – ğan) Kadir, Tanrı.

“Uğan bir bayat ol kamuğda ozal/Öküş hamd u öğdi anar oğ seza”(Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve sena da ancak ona layıktır.); *“Bilgili bayat ol bilir bu işig/Ukuğlı uğan ol uğar bu işig”*(Bu işi bilen ancak her şeyi bilen Tanrı'dır, bu işin hikmetini ve sırrını bilen ancak hüküm eden Allah'tır.) (Arat, 2007, s. 4-170; Arat, 2003, s. 3-118).

DS'de: Uğan: Tanrı anlamında Çanakkale (DS, s. 4026) ağzında kullanılmaktadır.

Yalavaç: (yala – ‘töhmetslemek’ + -w(/v)aç (Gülensoy, 2018, s. 857) Elçi, Peygamber.

“*Bayat kullarında en ödründüsi/Yalavaçlar erdi kişi edgüsi*”(Tanrı'nın kulları arasında en seçkinleri ve insanların en iyileri onun elçileri idi.); “*Yalavaçımız uluğ Muhammed-i Muştafa ögdisin ayur*”(Peygamberimiz ulu Muhammed Mustafa'nın medhini söyler.)(Arat, 2007, s. 2711; Arat, 2003, s. 193-8).

DS'de: Yalvaç: Peygamber şeklinde Uşak, Manisa, İzmir, Urfa, Gaziantep, Maraş, Kayseri ve İçel (DS, s. 4152) ağızlarında kullanılmaktadır.

Yarlıg: (*yā- ‘yansımā’ + r ‘bağırma, duyurma, ilan etme’ + lıg (Gülensoy, 2018, s. 884) Buyruk, emir, ferman.

“*Bayat yarlıgın sen ağır tut ağır/İligke tapuğ kıl isingil bağır*”(Tanrı buyruğuna çok itâat et, hükümdara hizmet et ve ona gönülden bağlan.); “*Könül til köni tut bayatka sığın/İdi yarlıgın sen ağır tut tapın*”(Gönül ve dilini doğru tut, Tanrı'ya sığın; Allah'ın emrine itâatsizlik etme) (Arat, 2007, s. 168-231; Arat, 2003, s. 117-162).

DS'de: Yarlıg: 1. Yasa; 2. Koruyan; yarlık(III): Buyruk, emir anlamında Kayseri (DS, s. 4189) ağızlarında kullanılmaktadır.

Yarlıkamak: (*yā-r+lıg ‘emir, hakanın buyruğu’ + [k]a-mak) (Gülensoy, 2018, s. 884) Buyurmak, emretmek, bağışlamak, affetmek.

“*Kulun men idim sen maña ay gafur/Mini yarlıkağıl yazukum keçür*”(Ben kulunum sen benim Rabbimsin; ey Gafür beni affet, günahlarımı bağışla); “*Ya Rab yarlıkağıl kamuğ mü minig/Telim rahmetiñdin tükel turğura*”(Ey Rabbim bütün müminleri affet, bol rahmetini onlardan esirgeme.) (Arat, 2007, s. 642-654; Arat, 2003, s. 466-477).

DS'de: Yarlıgamak (yargılamak, yarılgamak, yarlamak): Bağışlamak, korumak anlamında Denizli, Balıkesir, Kütahya, Bolu, Kastamonu, Çankırı, Kars, Van, Gaziantep, Yozgat, Kırşehir ve Adana (DS, s. 4189) ağızlarında kullanılmaktadır.

Yazuk: (yaz-(u)k) Suç, günah.

“*Tapuğsuz kulun men yazukum öküş/Özüñ fazlı birle keçür ay küsüş*”(Ben âsi bir kulunum, günahım çoktur, ey aziz Tanrı, beni kendi fazlın ve keremin ile affet.); “*Tapuğka irig bol bayatka tapın/Yazuktın yırağ tur özünni sağın*”(İbadette gayretli ol, Tanrı'ya kulluk et; günahından uzak dur, kendini koru.) (Arat, 2007, s. 54-150; Arat, 2003, s. 39-105).

DS'de: Yazuk: Yazık anlamında Bolu, Rize, Mardin ve Ankara (DS, s. 4221) ağızlarında kullanılmaktadır.

Yükünmek: (*yük- ‘secde etmek’ - (ü)n- ‘dönüşlülük eki’-mek)(Gülensoy, 2018, s. 978) Secde etmek.

“*Yükündi iligke kör açtı sözün/Suçitti sözi hem sevitti özin*”(Hükümdarın huzurunda eğildi ve söze başladı, tatlı tatlı sözleri ile kendini sevdirdi.); “*Yana koptı terkin töşektin turup/Ma yundı yükündi könül tüz urup*”(Yatağından çabucak kalktı ve abdest alarak ihlas ile namazını eda etti.)(Arat, 2007, s. 73-542; Arat, 2003, s. 52-391).

DS'de: Yükünmek: 1. Öykünmek; 2. Umarsız kalıp kabul etmek, baş eğmek; 3. Yüksünmek anlamında Adana ve Antalya (DS, s. 4331) ağızlarında kullanılmaktadır. Ancak sözcük ağızlarda eski anlamını bütünüyle yitirmiş yeni ve farklı anlamlar kazanmıştır.

Sonuç

İslami Türk Edebiyatının ilk ve en önemli eseri olan Kutadgu Bilig'de yer alan inanç ve ibadetle ilgili dinî terimlerden 24 sözcüğün Türkiye Türkçesi ağızlarındaki durumu incelenmiştir. Bu terimlerden “azıtmak, bağışlamak, mengü, okıçı, savcı, tanıklık, törimek, törütmek, uğan, yarlıg, yarlıkamaq, alkış, arınmak, kul, kulluk, ögdi, tapınmak, tapuğ” sözcüklerinde, sözcüğün yapısında herhangi bir değişikliğe sebep olmayan yazı dilinden farklı ve ağzılara özgü sayılabilecek bazı küçük ses değişimleri tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bazı sözcüklerin türevlerinin de bulunduğu görülmektedir. Bu sözcüklerin tamamının Türkçe kökenli olması, eserin yazıldığı dönemde Türkçeye verilen önem açısından takdire şayandır. İncelemeye dâhil edilen bu terimlerin birkaçı küçük çapta anlam değişmesine uğramışsa da büyük bir kısmı anlam değişmesine uğramamış, 11. yüzyılda Kutadgu Bilig'deki anlamıyla bugün ağızlarda kullanılmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III İndeks, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Arat, R. R. (2003). Kutadgu Bilig II Çeviri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). Kutadgu Bilig I Metin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Deniz, S. (2019). Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Dini Terimler, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ).
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2018). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara: Bilge Kültür Sanat.
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2015). Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Kayseri: Berikan Yayınevi.
- Karahan, L. (2014). Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstüner, A. (2017). Türkçenin Tarihi Gelişmesi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Üstüner, A. & Erdoğan, İ. & Deniz, S. (2020). Karahanlı Dönemi Eserlerinde “Esmâ-i Hüsnâ”nın Türkçe Karşılıkları, Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi, (50), 23-46. DOI: 10.24155/tdk.2020.139
- (2019). Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I. A-B, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2019). Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II. C-D, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2019). Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III. E-H, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- (2019). Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV. I-N, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2019). Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V. O-T, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2019). Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI. U-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.